

dr Andrijana Rabrenović¹

Lokalni javni emiter Radio Bijelo Polje, Crna Gora

Nastanak i razvoj medijskog sistema Crne Gore²

Apstrakt: Rad je nastao na osnovu doktorske disertacije o medijskom sistemu Crne Gore u tranziciji i u ovom dijelu ćemo analizirati njegov nastanak i predstaviti faze razvoja. Prije svega sumiraćemo teorijska shvatanja medijskog sistema uopšte, prikazati određene klasifikacije i modele medijskih sistema koji su zastupljeni u teoriji. Prema postojećim tipologijama pozicioniraćemo sadašnji medijski sistem Crne Gore.

Ovo istraživanje se fokusira na socio-istorijske i tehničko-tehnološke aspekte razvoja crnogorskog medijskog sistema. Polazi se od pretpostavke da su upravo navedeni aspekti uticali na stvaranje, potom i razvoj medijskog sistema. Metode korištene u radu su: istorijska, metoda naučne deskripcije, kao i analitičko-sintetička metoda. Istraživanje je pokazalo da se na osnovu ključnih istorijskih događaja značajnih za Crnu Goru - razvoj medijskog sistema Crne Gore može klasifikovati i analizirati po fazama. Te faze su: od 1871. do 1945. godine; od 1945. do 1990. godine; od 1990. do 2006. godine i od 2006. do danas. Svaku od navedenih faza karakteriše određeni društveno-politički kontekst pod čijim uticajem su se i razvijali mediji u Crnoj Gori. Fokus rada je na prvoj fazi razvoja, jer su u tom periodu stvoreni uslovi za nastanak crnogorskog medijskog sistema.

Ključne riječi: *medijski sistem, Crna Gora, novine, radio, televizija*

¹ Glavni i odgovorni urednik. E-mail: rabrenovic.andrijana@gmail.com

² Rad se zasniva na doktorskoj disertaciji "Medijski sistem Crne Gore u tranziciji" odbranjenoj na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014. godine.

PhD Andrijana Rabrenović

Local Public Broadcaster Radio Bijelo Polje, Montenegro

Occurrence and Development of the Media System of Montenegro³

Abstract: This paper is based on the doctoral thesis on media system of Montenegro in transition, and in this part we will analyze the origin and show the stages of development. First of all we will determine theoretical understanding of the media system in general, show the classification and models of media systems that dominate in theory. According to the existing typologies will position the current media system of Montenegro.

This research focuses on the socio-historical, technical and technological aspects of the development of Montenegrin media system. Initial assumption is that exactly these aspects influence the creation, then the development of the media system. The methods used in this paper are: historical, scientific methods of description, as well as analytical and synthetic methods.

Research has shown that on the basis of crucial historical events significant for Montenegro - the development of the media system of Montenegro can be classified and analyzed by phases. These phases are: from 1871 to 1945; from 1945 to 1990; from 1990 to 2006 and from 2006 to today. Each of these phases is characterized by a particular socio-political context, under whose impact media were developed in Montenegro. This paper focuses on the first phase of development, because in this period created conditions for the emergence of the Montenegrin media system.

Key words: *media system, Montenegro, newspapers, radio, television*

³ The work is based on the doctoral dissertation "The Media System of Montenegro in Transition" defended at the Faculty of Political Science, University of Belgrade, 2014.

Uvod: Pojam medijskog sistema

O medijima u današnjem smislu te riječi počelo se intezivnije raspravljati u teoriji dvadesetih godina XX vijeka, posebno od perioda razvoja radija, a još više pedesetih godina XX vijeka - razvojem televizije. Pojedini autori, npr. Džonatan Hardi (Jonathan Hardy), oslanjajući se na saznanja Vilijamsa (Williams) smatra da postoje tri povezana značenja medija. Prema prvom značenju, mediji su tehnološka sredstva komunikacije, odnosno "medium" kojim se poruka šalje i prima. Drugo se značenje odnosi na medije kao institucionalne i organizacione forme putem kojih se medijski sadržaji proizvode i distribuiraju. Treće značenje medija se odnosi na "informativni i simbolički sadržaj koji primaju i konzumiraju čitaoci, publika, korisnici" (Hardy, 2008:4).

Značenje drugog ključnog termina sintagme "medijski sistem" naučnici su pokušavali da odrede u različitim naučnim disciplinama. Tako Hardi ističe da je termin sistem prvi put upotrijebljen u kopernikanskoj kosmologiji u XVII vijeku, a da je Ludvig fon Bartalanfi (Ludwig von Bertalanffy) prvi razvio sistemsku teoriju početkom dvadesetog vijeka, podrazumjevajući pod sistemima "set elemenata koji su u interakciji, orijentisani ka realizaciji ciljeva" (*Isto*:6).

Sistemska teorija ima osnovu u strukturalnom funkcionalizmu, čiji je začetnik Emil Dirkem (Émile Durkheim), a detaljnije ga je razvio Talkot Parsons (Talcott Parsons). Međutim, u složenim medijskim sistemima ova teorija nije u potpunosti primjenjiva.

Od relativno novijih pokušaja da se razvije sistemsku teoriju u pristupu medijima, izdvaja se "teorija haosa" koju je razvio Brajan Meknejr (Brian McNair). Prema toj teoriji medijska scena se konstantno mijenja na različite, haotične načine. Transformacije koje se dešavaju u medijima se prema Meknejru kreću od "kontrolne paradigme" do "paradigme haosa" i karakterišu ih prelazak iz informativne oskudice do viška informacija, od ekskluzivnosti do dostupnosti informacija. Ta se transformacija odnosi i na nestajanje hijerarhije u prikupljanju, obradi i distribuciji informacija. Međutim, kao najvažnija promjena u medijskoj sferi koju "teorija haosa" propagira jeste prelazak iz društva homogenosti u društvo raznovrsnosti (Aslama, 2011).

U najopštijem smislu, prema mišljenju Džonatana Hardija, medijski sistem "obuhvata sve masovne medije koji su organizovani ili djeluju u okviru društvenog ili političkog sistema" (obično države) (Hardy, 2008:5).

Do definicije medijskog sistema, preko izvornog značenja medija dolazi i Zrinjka Peruško, zaključujući sledeće: "Medij (od latinskog medius-srednji, koji je između) je u svojem prvom značenju (u jednini) posrednik, onaj putem kojega se prenosi komunikacija". (Peruško, 2011:17). Potom, ona medijski sistem definiše kao "skup svih masovnih medija u određenoj državi ili na nekom teritoriju" (*Isto*). Autorka napominje da je medijski sistem prvo definisan na nacionalnom nivou, odnosno određen je granicama države, pri čemu navodi kao granični primjer Evropsku uniju - koja nije država, ali njene članice teže harmonizaciji u svim sektorima, pa i u

medijskom. Drugi autori, kao što je npr. Denis Mek Kvejl (Denis McQuail) medijske sisteme razvrstava na različite nivoe medijske strukture razlikujući mikro, mezo i makro nivoe.

Definicija medijskog sistema koja će biti osnovna u ovom radu je ona koju daje Rade Veljanovski: "...medijski sistem je skup organizovanih oblika masovnog komuniciranja, institucija i djelatnosti, kojima se obezbjeđuje slobodan protok informacija i zadovoljavaju komunikacione potrebe građana" (Veljanovski, 2009:13). Komunikacione potrebe građana dijele se u dvije grupe: "potrebe za političkim, ekonomskim, kulturnim i naučnim informacijama...", kao i potrebe nastale iz osnovnih funkcija medija (Radojković, Stojković, 2004:41).

Elementi medijskog sistema

Paolo Manćini (Paolo Mancini) potkrepljuje tvrdnje Blamlera i Gureviča (Jay Blumler, Michael Gurevitch) da je medijski sistem dio šireg sistema, preciznije političkog komunikacionog sistema koga sačinjavaju sledeći elementi: "političke institucije u svojim komunikacijskim aspektima; medijske institucije u svojim političkim aspektima; usmjerenost publike prema političkoj komunikaciji; aspekti političke kulture koji su komunikacijski relevantni" (Mancini, 2013:27, po Blumler i Gurevitch, 1995:12).

Postoje brojne kritike koje se odnose na upotrebu pojma sistem u medijskim studijama, a među najradikalnijim je kritika Pipe Noris (Pippe Norris), jer se ona pita šta to medijski sistem uključuje ili isključuje. Takođe se pita da li možemo medijski sistem ograničiti samo na određenu teritoriju, dakle određenu državu, tj. koliko je to smisleno ako živimo u eri globalizacije? Kao primjer se navodi italijanski medijski sistem gdje je jedan od glavnih aktera medijskog sistema Skaj (Sky) u vlasništvu australijskog medijskog moćnika (*Isto*:31).

Šta čini sastavne djelove medijskog sistema pokušava da odgovori i Paolo Manćini, koji prihvata da pojam sistem prati i rizik od "prevelike generalizacije".

Medijski sistem oblikuju akteri medijskog sistema tj. profesionalci koji u njemu djeluju, (različiti) ciljevi koji imaju profesionalnici u medijskom sistemu i koji ukazuju na njegove specifičnosti. Potom, struktura vlasništva ukazuje na osobenosti određenog medijskog sistema, pravila (zakoni) regulišu mjesto medija u sistemu, dok su procesi koji doprinose profesionalizaciji medija–samoregulacija, koja vodi osnaživanju autonomije medijskog sistema.

U ovom, najširem smislu, elemente medijskog sistema određuje i Rade Veljanovski. Po njegovom mišljenju, osim medija, pod elementima medijskog sistema se podrazumijevaju: "privredni subjekti i organizacije koji su tehnička podrška promociji medijskih sadržaja: štamparije; distributivni servisi; radio i TV studiji/produkcijski kapaciteti; sistemi prenosa (predajnici, repetitori); kablovski i satelitski distributivni sistemi; proizvođači nosača zvuka, odnosno tonskih i video proizvoda; izvori informacija; državni organi i institucije koji imaju ingerencije u odnosu na medije i medijski sistem; oglašivači; publika; organizacije koje se bave medijskim

istraživanjima; medijska pravila: regulacija (zakoni, uredbe, propisi); samoregulacija (etički kodeksi, profesionalna pravila)” (Veljanovski, 2009:13/14).

Veljanovski dalje smatra da postoji “velika sličnost i mnoge dodirne tačke” između medijskog i informaciono–komunikacionog sistema shvaćenog kao cjelina “koja funkcioniše kao podsistem globalnog društva” (*Isto*:15).

Jedan od modela informaciono–komunikacionih sistema koji ilustruje funkcionisanje modela jeste sistemski razvojni model koji je razvio France Vreg. Osnovna karakteristika ovog modela jeste “...menjanje i sposobnost restrukturisanja, što ga svrstava u adaptivno – procesne modele” (Radojković, Stojković, 2004:35). Ovaj model ima relativnu autonomiju, ali je istovremeno povezan sa svim ostalim podsistemima - političkim, ekonomskim, kulturnim i drugim. Po analogiji sa ovim modelom, medijski sistem teži da je u stalnim odnosima sa drugim podsistemima.

Cilj medijskog sistema, osim informisanja, edukacije, zabave i oglašavanja jeste “održavanje i negovanje demokratije, dobrog upravljanja i ljudskih prava...” (Veljanovski, 2009:16). Osim toga u ciljeve medijskog sistema spadaju i stvaranje uslova za razvoj liberarnog medijskog tržišta, nezavisnost regulatornih tijela, implementacija zakonske za medije relevantne regulative, otpor političkim pritiscima i zaštita slobode medija i profesije, interakcija sa drugim podsistemima i sl.

Tipovi medijskih sistema

U teoriji medija postoji više klasifikacija medijskih sistema i one se mogu podijeliti na dvije vrste - normativne i empirijske. Kako primjećuje Zrinjka Peruško: “Znanstvene (empirijske) teorije kreiraju model prema empirijskoj situaciji, s ciljem objašnjenja strukturalne dinamike medijskog sustava, dok normativne teorije više govore o tome kakve bi stvari trebale biti (u skladu s normama koje promoviraju) nego što analiziraju ili objašnjavaju kakve one zaista jesu” (Peruško, 2011b:8). Ova autorka izdvaja najpoznatije primjere empirijskih istraživanja i normativnih teorija. Tako od normativnih navodi četiri teorije o štampi (1947/56) Frederika Šiberta (Frederick S. Siebert), Teodora Petersona (Theodore Peterson) i Vilbura Šrama (Wilbur Scramm), ali i teorije Denisa Mek Kvejla (1994).

Četiri teorije o štampi Šiberta, Petersona i Šrama se odnose na četiri razdoblja u razvoju medija. Tako je prva tzv. autoritarna teorija o štampi nastala još u XVI vijeku i podrazumijevala je da mediji služe državi, koja ih najčešće kontroliše cenzurom ili davanjem dozvola za rad. Sledeća je liberalna teorija štampe koja vrhunac doživljava u XIX vijeku kada se na medije ne gleda kao na poluge vlasti, nego kao na ravnopravnog partnera u okviru društva. Ovo je ujedno i vrijeme kada se naziv za štampu kao “četvrtu vlast” (pored zakonodavne, izvršne i sudske) ustalio u praksi. Treća teorija o štampi je teorija o društvenoj odgovornosti, koja podrazumijeva da je štampa slobodna i da je uvijek povezana s određenim obavezama u društvu. Tako se prema ovoj teoriji, razlikuje šest funkcija štampe: “1. služiti političkom sustavu tako što se informacije, diskusije i objašnjenja u vezi sa stvarima od javnog interesa čine svima općenito pristupačnima; 2. prosvjeđivati javnost i tako je osposobiti za

autonomno djelovanje; 3. zaštititi prava pojedinaca tako da masovni mediji nastupaju prema vladi kao 'čuvari demokracije'; 4. služiti gospodarskom sustavu povezivanjem kupaca i prodavača npr. 'reklamom; 5. nuditi zabavu...; 6. brinuti se o održavanju financijske samostalnosti kako se ne bi postalo ovisnim o posebnim interesima i utjecajima pojedinih sponzora" (Kunzik, Zipfel, 2006:39).

Posljednja, četvrta teorija o štampi prema Šibertu, Petersonu i Šramu jeste sovjetsko-komunistička teorija prema kojoj država u potpunosti kontrolira medije, koji služe kao "produžena ruka države" (*Isto*).

Sa druge strane Denis Mek Kvejl dodaje još dvije teorije medija i to: razvojnu teoriju medija i demokratsko-participativnu. U prvom se slučaju teorija odnosi na "zemlje trećeg svijeta" koje nemaju dovoljno razvijen medijski sistem, dok su u drugom slučaju osnovni elementi medijske teorije "Raznolikost, preglednost, lokalnost i izmjena uloge komunikatora i recipijenta ističu se jednako kao i predodžba o horizontalnim komunikacijskim vezama" (*Isto:40*). Istražujući odnos između medija i društva u kome djeluju, Mek Kvejl navodi primjere razvrstavanja medijskih sistema. Tako ističe podjelu Majkla Šadsona (Michael Schudson), koji smatra da se mediji upravljaju prema tri modela - tržišnom, povjereničkom i zastupničkom.

Prvi model - "tržišni model (eng. market model) ne postavlja medijima nikakve normativne zahteve koji bi bili važniji od zakona tržišta" (Mek Kvejl, 2007:12). Za ovaj model Mek Kvejl uočava da mediji ne mogu funkcionirati samo na principu profita, već moraju voditi računa o interesima publike.

Drugi model - "povjerenički model (eng. trustee model) podrazumeva da mediji vode računa o interesima svoje publike i šire javnosti i da su do izvesne mere zaštićeni od tržišnih sila" (*Isto*). Po Mek Kvejlu, na osnovu ovog modela, interesi publike se na najbolji način mogu zaštititi kroz zakonsku regulativu koja će sadržati odredbe o javnim servisima kao nosiocima javnog interesa.

Treći model - "zastupnički model (eng. advocacy model) primenjuje se na medije koji zastupaju određene grupe, uverenja i ciljeve" (*Isto*). Ti mediji imaju "normativnu agendu kojoj su podređene veze sa društvom".

S druge strane, osim navedenih normativnih teorija, kao primjeri empirijskih istraživanja o medijskim sistemima se često navode istraživanja Džeja Blamlera i Majkla Gureviča iz sredine '70-tih godina XX vijeka, kao i istraživanja Daniela Halina (Daniel Hallin) i Paola Manćinija iz 2004. godine.

Blamler i Gurevič su ustanovili četiri parametra za analizu medijskog sistema kao modela za poređenje odnosa medija i politike u različitim državama. Ti parametri su: "1. stepan državne kontrole nad medijskim organizacijama, 2. stepen stranačke pristrasnosti medija, 3. stepen integracije medijskih i političkih elita i 4. priroda legitimacije medijskih institucija" (Blumler, Gurevitch, 1995:62).

Iako je nastao sa namjerom da omogući komparaciju medijskih sistema, Blamler i Gurevič nijesu nikada empirijski provjeravali ovaj model.

Nasuprot njima, Halin i Manćini su uradili komparativnu analizu medijskih sistema, na osnovu koje su izveli razlikovanje sledećih modela: liberalni, demokratsko-korporativni i polarizovani pluralizam.

Ovi autori predlažu četiri glavna parametra po kojima se medijski sistemi u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi mogu porediti: "1. Razvoj medijskih tržišta, sa posebnim naglaskom na jačinu ili slabost masovne distribucije štampe; 2. Politički paralelizam ili stepen i priroda veza između medija i političkih partija, ili još šire, u kojoj mjeri medijski sistem odražava glavne političke podjele u društvu; 3. Razvoj novinarskog profesionalizma; i 4. Stepen i priroda državne intervencije u medijskom sistemu" (Hallin, Mancini, 2004:21).

Tri modela medijskih sistema koje su ustanovili Halin i Manćini su: mediteranski ili polarizovani pluralistički model, sjeverno-centralni evropski ili demokratsko-korporativni i sjevereno-atlanski ili liberalni model.

Prvi model se odnosi na Italiju, Španiju, Portugaliju, Francusku, Grčku i karakteriše ga izražena intervencija države, nedostatak profesionalizma, mali tiraži, povremena cenzura, vladavina ili parlamenta ili vlade nad medijima, visok politički paralelizam i sl.

Drugi model se tiče Danske, Finske, Njemačke, Belgije, Holandije, Norveške, Švajcarske, Austrije i Švedske i ima odlike suprotne prethodnom modelu, dakle – zaštita slobode štampe (ali postoji državni intervencionizam), izražen profesionalizam, jak javni seris, veliki tiraži, eksterni pluralizam medija i sl.

Treći model oslikava medijske sisteme SAD, Kanade, Velike Britanije i Irske. Karakteristike tog modela su razvoj masovne komercijalne štampe (koja je neutralna), jak profesionalizam, autonoman medijski sistem i profesionalna radio-difuzija, srednji tiraži, interni pluralizam i sl. (Hallin, Mancini, 2004).

Po Mek Kvejl ovom mišljenju ovi su modeli u krajnjoj liniji slični sa ranije navedenim modelima tj. sa tržišnim, povjereničkim i zastupničkim.

Pored navedenih, po mišljenju teoretičara Klod Žan Bertrana (Claude-Jan Bertrand), postoji podjela medijskih sistema tj. režima (kako ih on naziva) na: autoritarni, komunistički, liberalni i režim društvene odgovornosti. "Opisujući prvi režim kao medijski sistem koji je nastao u prvoj polovini devetnaestog veka, u vreme apsolutističke monarhije, ali se održao i u prvoj polovini narednog veka u vreme fašizma, a komunistički režim kao posledicu serije socijalističkih revolucija u jednom broju zemalja Evrope, Azije i Latinske Amerike, Bertran zaključuje da ovih medijskih režima više nema sem u zemljama kao što su: Kina, Kuba ili Severna Koreja" (Veljanovski, 2009:365, po Bertran, 2007:12-13).

Kada bismo analizu medijskih sistema fokusirali samo na medijske sisteme država regiona, time i Crne Gore - primjećujemo različite pristupe njihove analize. Teoretičari primjenjuju više modela komparacije medijskih sistema u regionu. Na primjer Zrinjka Peruško razvija novi teorijski model za analizu postsocijalističkih medijskih sistema, pri čemu se oslanja na ranije pomenuti model komparacije Halina i Manćinija. Ona ga proširuje pristupom "historijskog institucionalizma" u kome se razlikuju tri perioda po kome se vrši analiza medijskih sistema; to su period modernizacije i demokratskih revolucija u XIX vijeku, potom socijalističko razdoblje i postsocijalističko razdoblje novih demokratija (Peruško, 2013).

Govoreći o komparaciji medijskih sistema država zapadne i istočne Evrope u postsocijalističkom periodu, Peruško naglašava da je u nekoliko poslednjih godina postojalo više projekata koji su pokušavali da kompariraju medijske sisteme uz pomoć matrica koje su nacionalne podatke pokušavale uvrstiti u komparativnu analizu. Međutim, ova autorka smatra da u većini tih projekata ne postoji zajedničko razumijevanje procesa promjena u navedenim medijskim sistemima. Ali, smatra da postoje i dobri primjeri analize medijskih sistema postsocijalističkih država, kao što su djelo Slavka Splichala - Mediji poslije socijalizma (Media after Socialism) i djelo Kolina Sparksa (Colin Sparks) Komunizam, kapitalizam i masovni mediji (Communism, Capitalism and the Mass Media).

Upoređivanje ovih država u pogledu medijskih sistema je moguće zbog zajedničkog društvenog/političkog okvira u kojem su postojale. Ali, takođe ne treba zaboraviti činjenicu da svaka od ovih država ima osobenosti - koje se tiču razvoja njihovih političkih sistema.

Zajedničko za države regiona jeste da su doživjele tranziciju iz socijalističkih u postsocijalistička društva i da se u svakoj od njih mogu uočiti slične karakteristike, odnosno obrasci u razvoju medijskih sistema. Te se sličnosti prije svega ogledaju u nastojanjima da transformacija medijskih sistema počiva na uvažavanju i usvajanju međunarodnih standarda u pogledu medijskih sloboda, stvaranju zakonskih okvira (uglavnom uz pomoć međunarodnih medijskih eksperata) koji će unaprijediti funkcionisanje samih medija, osnaživanje medijske samoregulacije, udruživanje novinara i medijskih organizacija u cilju jačanja profesionalnih standarda, kao i kreiranje i poštovanje novinarskih kodeksa.

Socio-istorijski okvir medijskog sistema Crne Gore

Nastanak medijskog sistema Crne Gore ne može se posmatrati izdvojeno od ostalih djelova društva. U istorijskom smislu, za njegov nastanak važni su tadašnje karakteristike crnogorskog društva, ali i drugi uslovi kao što su oni tehnološke i materijalne prirode.

Vremenski, medijski sistem nastaje u drugoj polovini XIX vijeka, periodu koji je obilježen vladavinom dinastije Petrović-Njegoš. Iako je poznato da je u Crnoj Gori postojala štamparija još krajem XV vijeka na Cetinju, tada nijesu postojale mogućnosti za objavljivanje novina zbog okupacije od strane Otomanske imperije. Međutim, prije nego su se pojavile prve novine na tlu Crne Gore bila je razvijena aktivnost štampanja knjiga. Prva štampana knjiga "Oktoih prvoglasnik" nastala još 1494. godine u štampariji Crnojevića.

Prva periodična publikacija koja je počela da izlazi u Crnoj Gori je godišnjak "Grlica" štampana na Cetinju, u Njegoševoj štampariji. Bio je to kalendar koji je izlazio od 1835. do 1839. godine, a kao državni kalendar Knjaževine Crne Gore od 1889. do 1897. godine. "Grlica" je sadržala "pored kalendarskih informacija i književne priloge i prevode, bibliografiju, folklornu građu, razne geografsko-statističke opise, članke iz teorije književnosti i rasprave iz istorije Crne Gore" (Miljanić,

2001:26). Nešto kasnije, 1865. godine na Cetinju se pojavio i godišnjak "Orlić" koji je takođe snažno uticao na razvoj kulturnog života. "U njemu su objavljeni značajni izvori za državno-pravnu istoriju Crne Gore. Neki od njih imaju karakter zvaničnih svjedočanstava o nastanku i evoluciji pojedinih državnih institucija" (Pavićević, 2004:139).

Ipak, uprkos pojavi pojedinačnih knjiga i periodičnih izdanja od početka štamparstva u Crnoj Gori možemo zaključiti da su jedinstveni uslovi za nastanak medijskog sistema stvoreni za vrijeme vladavine knjaza, a potom i kralja Nikole I. Kako je odgajan i školovan u inostranstvu (u Trstu i Parizu), knjaz je težio da modernizuje tadašnju Crnu Goru, koja bi, po ugledu na evropske prijestonice trebalo da ima državno glasilo. Pojavu prvih novina ne možemo posmatrati izolovano, jer je to vrijeme kada knjaz vrši intezivne promjene na više polja, tj. "prioritet daje vojnoj reformi, reformi vlasti, razvoju obrazovanja i podizanju kulture na viši nivo" (Radonjić, 2006:131).

Posebnu pažnju knjaz Nikola poklanja razvoju školstva, zbog sledećih uvjerenja: "prvo, da u principu treba razvijati sve ono što ubrzava emancipaciju naroda i olakšava njegovo izvlačenje iz zaostalosti; drugo, da Crna Gora bez veće obrazovanosti svog stanovništva ne može da se brže razvija ni u jednoj drugoj oblasti, niti da na ravnopravnoj osnovi komunicira sa zemljama u okruženju; treće, da Crna Gora i obrazovnim sistemom, a ne samo ratničkim vrlinama i hrabrošću, treba da privlači onaj dio svog okruženja na čije prisajedinjenje računa" (*Isto*:134/135). Ideje o razvoju školstva ubrzo su realizovane, otvoreno je više od četrdeset osnovnih škola, dvije srednje škole na Cetinju i tzv. Zemljodjelska škola u Danilovgradu.

Kako na unutrašnjem planu, tako i u odnosima prema tadašnjoj međunarodnoj zajednici, težnje crnogorskog vladara bile su usmjerene ka modernizaciji, sa posebnim ciljem otvaranja prema svijetu. Strane ambasade (legacije) otvarane su jedna za drugom. U takvim političkim okolnostima, dolazilo je do prilagođavanja patrijarhalnog crnogorskog društva novom - građanskom društvu. Istovremeno, vodeći računa o svom ugledu u svijetu, Crna Gora je konstantno bila okružena ratnim opasnostima i sukobima sa Turskom, a kasnije i sa Austro-Ugarskom. Tako se nastanak i razvoj medijskog sistema odvijao uporedo sa ostalim promjenama u Crnoj Gori.

Kada je u pitanju nastanak prvih novina u Crnoj Gori Branko Pavićević ističe da je: "presudnu ulogu za nastanak i početak rada prvog crnogorskog lista odigrao sam knjaz Nikola" (Pavićević, 2004:139/140). Prvi broj novina štampanih u Crnoj Gori "Crnogorac", pojavio se 23. januara 1871. godine na Cetinju i ovaj datum se danas obilježava kao Dan novinara Crne Gore.

Pojavom "Crnogorca" stekli su se uslovi i za zvanično nastajanje medijskog sistema Crne Gore. Razlozi koji su to omogućili su sledeći: građani Crne Gore na sopstvenoj teritoriji pokrenuli su štampano glasilo na svom jeziku; u knjaževini je postojala tehnička infrastruktura koja je bila neophodna za štampanje i redovno izlaženje glasila. Izdavač "Crnogorca" bio je Jovan Sundečić, dok je posao uređivanja lista bio povjeren Simu Popoviću. Knjaz Nikola je izabrao njih dvojicu za pokretanje novina jer su već imali iskustva. "Crnogorac" je izlazio sve do 15. februara 1873.

godine kada je zabranjeno njegovo distribuiranje na teritoriji Austro-Ugarske i Turske, zbog sadržaja lista koji nijesu odgovarali tamošnjim vlastima. Radovan Radonjić navodi da su vladama ove dvije države bili neprihvatljivi tekstovi koji su poručivali svim balkanskim Slovenima i pravoslavicima: "Ustanimo na oružje i učinimo ono što je Italija s Rimom" (Radonjić, 2006:135).

Nakon osnivanja ovog lista medijski sistem Crne Gore se kontinuirano razvija u skladu sa političkim, društveno-ekonomskim okolnostima i tehnološkim mogućnostima. Od polovine XIX vijeka Crna Gora je prolazila kroz promjene društvenog sistema i više državnih uređenja. Bila je knjaževina, pa kraljevina, nakon Prvog svjetskog rata našla se u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata, Slovenaca, potom i Kraljevine Jugoslavije, da bi nakon Drugog svjetskog rata bila jedna od šest republika socijalističke Jugoslavije. Od 2006. godine je samostalna država, ali je i dalje u procesu tranzicije. Na osnovu navedenog možemo zaključiti da se uporedo sa promjenama u svim sferama društva mijenjao i medijski sistem.

Tehničko-tehnološke pretpostavke za nastajanje medijskog sistema Crne Gore

Kako smo ranije naveli jedna od pretpostavki za nastanak medijskog sistema je i tehničko-tehnološki razvoj. U Crnoj Gori ovaj se segment prije svega vezuje za nastanak i razvoj štamparske djelatnosti. Iako prostorno jedna od manjih i ekonomski nedovoljno razvijenih država na prostorima Balkana Crna Gora ipak ima zapaženu štamparsko-izdavačku tradiciju. Crnojevića štamparija i knjige koje su u njoj objavljene značajne su ne samo za crnogorsku kulturu i istoriju već i za kulturu drugih pravoslavnih balkanskih naroda, posebno u širenju ćirilčne pismenosti. Pojedini autori su se bavili detaljnijim istraživanjima o štamparskoj djelatnosti u Crnoj Gori.⁴

Ukazujući na značaj štamparije Crnojevića Radoslav Rotković primjećuje sledeće: "Ako uzmemo u obzir vrijeme izlaska iz štampe prve knjige, Gutenbergove Biblije (Mainz, 1455), i prve štamparije u Veneciji (1469), i prve knjige Kotoranina Andrije Paltašića u Veneciji (1477), te prve knjige iz Štamparije Crnojevića (1494), vidjećemo da je od Gutemberga do Paltašića svega 22 godine a od prve mletačke knjige do Makarija svega 25" (Rotković, 2005:163). Đurađ Crnojević naručio je štampariju u Veneciji, pretpostavlja se oko 1490. godine. Rotković tvrdi da: "Ni poslije 500 godina nije otkriven ni jedan podatak koji bi rasvijetlio pitanje: ko je, kada, kako, nabavio štamparsku presu za potrebe Crne Gore, kuda je ta presa prevezena i šta je s njom na kraju bilo" (*Isto*:169). Prema nekim podacima štamparija je stigla na Cetinje u prvom ili u drugom godini vladavine Đurađa Crnojevića.⁵ Pripreme za štampanje

⁴ Npr. Evgenij Ljvovič Nemirovski. *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492-1496)*, Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević", Cetinje, 1996.

⁵ Nemirovski iznosi podatak da su kao "plod fantazije ili određene tendencioznosti ljudi od kojih potiču podaci o njima" izmišljene čak tri štamparije: štamparija u Podgorici, štamparija u Lješanskoj nahiji i štamparija Andrije Torezanisa, te činjenicama potkrepljuje razloge zbog kojih nijesu mogle ni postojati navedene štamparije. Takođe navodi da su pojedina izdanja izmišljena, kao što su Zbornik iz 1495. godine, Oktoih iz 1492. godine i Četvorjevanđelje (Nemirovski, 1996).

prve knjige počele su 1493. godine da bi bile završene 4. januara 1494. godine kada je i odštampan "Oktoih prvoglasnik". To je prva štampana knjiga kod Južnih Slovena, nastala samo trideset devet godina poslije prve štampane knjige u svijetu, čuvene Gutenbergove "Biblije". U toj je štampariji odštampano još nekoliko knjiga: "Oktoih petoglasnik", "Psaltir s posledovanjem", "Molitvenik" i "Četvoroevanđelje". Kada je 1496. godine Đurađ Crnojević pred turskom najezdom napustio Cetinje i Crnu Goru, prestala je sa radom i štamparija, ali su ostale knjige štampane u njoj.

Za štampanje svih knjiga bio je zadužen Makarije Jeromonah. On je prvi crnogorski i južnoslovenski štampar ćirilskih knjiga. Tipografsko umijeće naučio je u Veneciji, a potom primijenio u štampariji Crnojevića. "Kao glavni izdavač, sa svojih sedam majstora, uradio je matrice za inicijale i grafičku ornamentiku, slova, prese i ostale potrebne sprave" (Rastoder... et al., 2006:848). Ostalo je zabilježeno da je Makarije osobiti majstor i "da mu je teško bilo naći takmaca u južnoslovenskom svijetu, čak i među najboljim štamparima" (Šekularac, 1999:38). Makarije je bio glavno tehničko lice i rukovodilac Štamparije, koji je zajedno sa vladarima Crnojevićima napustio Crnu Goru 1496. godine.

Šta se tačno desilo sa cetinjskom štamparijom nakon što je Đurađ Crnojević napustio Crnu Goru ne zna se, ali Evgenij Nemirovski navodi da su u popisu crkvenih stvari koje su poslate u Italiju u testamentu ovog vladara navedene "scripture" za koje on misli da bi mogle biti štamparske litere (slova). Ovaj autor ne isključuje ni mogućnost da su oprema i materijali prve crnogorske štamparije prilikom prelaska za Zadar ostali zarobljeni negdje u Dubrovniku. S druge strane, Đuro Batričević smatra da su Crnojevići prilikom napuštanja Cetinja odnijeli i štampariju i da su je ostavili u Kotoru, gdje su imali svoj dvorac (Batričević, 2002:221). Ipak, šta god da se desilo sa štamparijom, ne može se poreći uloga koju je ona imala u nastajanju južnoslovenske kulture.

Tradiciju Crnojevića štamparije nekoliko vijekova kasnije su nastavile: Njegoševa štamparija, koja je radila u periodu od 1833. do 1839. godine, potom Državna štamparija nastala 1858. godine, koja od 1952. godine nosi naziv "Obod".⁶

Vladari iz dinastije Petrović nastojali su da obnove Crnojevića štampariju svjesni njenog značaja za razvoj nacionalne kulture. Tražili su pomoć od Rusije, tačnije od vladike Vasilija 1757. godine i vladike Petra I više puta. Tek je crnogorski vladika Petar II uspio da krajem 1833. godine u Rusiji kupi štampariju. Tako Cetinje poslije 340 godina ponovo dobija svoju štampariju. Iz Rusije je Njegoš doveo sa sobom i štampara Mihaila Petrova, a poslije njegove smrti štampariju preuzima Rus Domin. Sa njim su radila i dva Crnogorca - Filip Đurašković i Stevo Stankov Petrović. Njegoš je za tri hiljade rubalja u Sankt Peterburgu kupio štampariju koja je početkom 1834. godine stigla u Crnu Goru, odnosno Cetinje (*Isto*).

Sledeći vladar koji je pokušao da obnovi štampariju bio je knjaz Danilo. "Knjaz Danilo je 1852. godine nastojao da Njegoševu štampariju tehnički i tehnološki unaprijedi. Za upravitelja štamparije postavio je Vuka Vrčevića (1852), naredivši mu da

⁶ Štamparija "Obod" – od "Oktoiha" do današnjih dana, dostupno na: <http://www.stamparijaobod.com/istorija.htm>, posjećeno 1.9.2012. godine.

kupi slova i dovede na Cetinje štampara” (Rastoder... et.al., 2006:577/8). Međutim, dolazi do rata sa Turskom i ovo nastojanje nije uspjelo. Prilikom napada Omer-paše Latasa na Crnu Goru, knjaz Danilo je, u nedostatku municije naredio da se slova Njegoševe štamparije pretope i od njih naprave meci. Knjaz nije odustao od ideje da Crna Gora dobije štampariju. Tako je Ljubomir Nenadović iz Beča 1858. godine dopremio opremu koja je po tehničkim mogućnostima bila ograničena jer je mogla da štampa samo naredbe, raspise, pasoše, obrasce itd.⁷ Već početkom 1861. godine kupljena je nova štamparija koja je radila pod nazivom Knjaževska Štamparija u kojoj je 1863. godine objavljena knjiga “Povjesnica morala”, a naredne godine knjiga pjesama “Junački spomenik”. Od tada štamparsko-izdavačka djelatnost u Crnoj Gori teče kontinuirano do danas.

Dosadašnje faze razvoja medijskog sistema Crne Gore

Dosadašnji razvoj medijskog sistema Crne Gore može se klasifikovati u četiri faze i to period od 1871. do 1945. godine; zatim od 1945. do 1990. godine; nakon toga od 1990. do 2006. godine i od 2006. do danas. S obzirom da su u toku prve faze razvoja stvoreni uslovi za nastanak i permanentno razvijanje crnogorskog medijskog sistema nastojaćemo da u nastavku najviše pažnje posvetimo upravo ovom vremenskom periodu.

Prva faza razvoja: od 1871. do 1945. godine

Polazimo od pretpostavke da u prvoj fazi, odnosno u periodu od 1871. do 1945. godine nastaje i razvija se medijski sistem Crne Gore. Kao početak nastajanja medijskog sistema uzimamo godinu kada je objavljen prvi broj lista “Crnogorac”. Osim toga u ovom periodu je došlo i do nastanka radio-telegrafije što je imalo veliki značaj za dalji razvoj medija.

Kao što smo naveli nakon što se pojavio prvi broj “Crnogorca” 23. januara 1871. godine, uslijedio je razvoj štampanih medija.⁸ Zabrana distribucije ovog lista

⁷ Štamparija “Obod” – od “Oktoiha” do današnjih dana, dostupno na: <http://www.stamparijaobod.com/istorija.htm>, posjećeno 1.9.2012. godine

⁸ Podatke o nastanku i razvoju štampanih medija zasnivamo na istraživanjima koje smo sproveli proučavajući podatke u Digitalnoj biblioteci (Nacionalne biblioteke Đurđe Crnojević) i Virtuelnoj biblioteci Crne Gore, bilo po kriterijumu geografske rasprostranjenosti, bilo po sadržaju koji su oni objavlivali u Crnoj Gori nakon 1871. godine zaključno sa nastankom “Pobjede” 1944. godine.

Iz literature su o ovoj temi korišćeni podaci iz knjige 125 godina novinarstva i 50 godina Udruženja novinara Crne Gore (priređivač Budo Simonović), Udruženje novinara Crne Gore, Republički sekretarijat za informacije, Pobjeda, Podgorica, 1996, str. 10-18 i str. 20-29. Međutim, Simonović napominje da su u tom zborniku o razvoju medija u Crnoj Gori do 1945. godine uglavnom korišćeni podaci dr Nika Simova Martinovića i Dušana Vuksana.

Vidi: Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori: 1493-1945, Niko S. Martinović, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Obod, Beograd, Cetinje, 1965.

Vidi i: Pregled štampe u Crnoj Gori: 1834-1934, Dušan Vuksan, Banovinska štamparija, Obod, Cetinje, 1934.

na teritoriji Austro-Ugarske i Turske (gdje se najviše i prodavao) dovela je do pokretanja novog lista "Glasa Crnogorca". Bio je to list slične programske orijentacije kao i "Crnogorac", kako i piše u prvom broju: "Ko poznaje 'Crnogorca', poznaće i 'Glas Crnogorca'..."⁹ Redovno objavljivanje lista obustavljeno je zbog ratnih događaja 1877. godine. Međutim, kasnije je nastavljeno sa distribucijom lista ali sa prekidima. Poslednji broj je izašao 1922. godine u Neiju kod Pariza, mjestu u kome je tada boravio kralj Nikola sa dijelom vlade.

Proučavajući štampane medije u Crnoj Gori u razdoblju od jednog vijeka Dušan Vuksan je u djelu "Pregled štampe u Crnoj Gori:1834-1934" izvršio njihovu klasifikaciju na: kalendare, novine, časopise, stručne listove, omladinske listove i almanaha, listove za narod, almanaha, šaljive listove i zvanične listove. O svakom od ovih medija je zabilježio osnovne podatke (o vlasnicima, urednicima) i iznio mišljenja o kvalitetu njihovog sadržaja. Prema podacima do kojih je došao ovaj autor-u navedenom periodu je bilo 11 kalendara, 36 novina, 12 časopisa, 6 stručnih listova, takođe 6 omladinskih listova i almanaha, tzv. listova za narod bilo je 4, almanaha 3, samo 1 šaljivi list i 5 zvaničnih listova. Zanimljivo je da je Vuksan lično kod privatnih lica sakupljao kompletne novine, pri čemu je naveo da su pronađene novine uglavnom više slučajno - nego namjerno sačuvane (Vuksan,1934).

Ako uzmemo u obzir ovu klasifikaciju Dušana Vuksana, onda su "Crnogorac" i "Glas Crnogorca"¹⁰ našli svoje mjesto među prvim novinama objavljenim na Cetinju. Već 1908. godine u ovom gradu se pojavio "Cetinjski vjesnik"¹¹ a nedugo zatim i "Dnevni list" koji su kao i pomenuti "Glas Crnogorca" prešli na dnevno izlaženje ubrzo nakon atentata u Sarajevu 1914. godine (Simonović,1996:11/12).

Sledeći grad koji dobija novine bio je Nikšić u kome je Akcionarsko društvo nikšićke štamparije 1898. godine pokrenulo list "Nevesinje". Nakon samo godinu dana list je ugašen, a redakcija "Nevesinja" osniva novi list pod nazivom "Onogošt". U Nikšiću su u ovom periodu izlazila i: "Narodna misao", "Zemljoradnik" i "Trgovački list" (*Isto:12*). Prema podacima do kojih je došao Vuksan "Zemljoradnik" (list za poljoprivredu) se nije mogao dugo održati, pa su izašla svega dva broja. Takođe i "Trgovački list" nije dugo izlazio, zabilježeno je da je izašlo svega 5 brojeva.

⁹ U prvom broju "Glasa Crnogorca", objavljenom 21. aprila 1873. godine na Cetinju, izdavač i urednik Simo Popović piše: "Mjesto 'Crnogorca', koji je zabranom od strane turske, mađarske i austrijske vlade bio ograničen na samu Crnu Goru, počinje današnjim danom izlaziti 'Glas Crnogorca' ..."Možda će kogod zapitati: kakav nam je program? Mi držimo da nam nije potrebno izlagati ga. Ko poznaje 'Crnogorca', poznaće i 'Glas Crnogorca'. (Glas Crnogorca, nedjeljni list za politiku i književnost, broj 1., dostupan na:

http://www.nbcbg-digitalnabiblioteka.me/wamp/www/sve/G/GC_1873/GC1873.html), posjećeno 25.4.2014.godine.

¹⁰ Prema podacima sa sajta Digitalne biblioteke Nacionalne biblioteke Crne Gore "Đurđe Crnojević" ukupno je izašlo 2374 brojeva ovih novina.

¹¹ "...list koji je izlazio na Cetinju, dva puta nedjeljno, srijedom i subotom, od 28. juna 1908. do 18. septembra 1913. godine. Ukupno je, u okviru 6 godišta, izašlo 543 broja. Jedno vrijeme list je imao svoj posebni književni prilog koji je zasebno štampan. List je od broja 80 nastavio izlaženje kao Vjesnik". "Cetinjski vjesnik", dostupan na:

http://www.nbcbg-digitalnabiblioteka.me/index_files/Page438.htm, posjećeno 25.4.2014. godine.

Treći crnogorski grad koji dobija novine je Kotor. Naime, 1908. godine počinje da izlazi nedeljnik "Boka"¹². Na primorju će se nešto kasnije pojaviti i "Glas Boke", "Praški prigodni letak" i "Bokeljska zora" (*Isto*:13).

Koliko je bio aktivan politički život u tadašnjoj Crnoj Gori, govore i podaci o određenom broju partijskih glasila koja su tada nastala. Narodna radikalna stranka za Crnu Goru štampala je na Cetinju nedjeljnik "Crna Gora" od 1920. do 1929. godine, kao i listove "Narodni list", "Crnogorski radikal", "Brđanin"¹³, "Narod" i "Cetinjski glasnik". Demokratska stranka Crne Gore je od 1918. godine na Cetinju izdavala list "Ujedinjenje", dok je Nezavisna demokratska omladina štampala "Narodnu riječ", ali i druga glasila poput "Podgoričkog glasnika", "Glasa Zete" i "Pregleda". Srpska zemljoradnička stranka izdavala je osim "Slobodne misli"¹⁴ i "Glas naroda". Crnogorska federalistička stranka pokrenula je list "Crnogorac", dok je Jugoslovenska republikanska stranka za Crnu Goru izdavala list "Republikanac", a Samostalna demokratska stranka Svetozara Pribićevića izdavala je "Jedinstvo" (*Isto*). O tadašnjem političkom životu i njihovom izdavaštvu, Dušan Vuksan iznosi sledeće mišljenje: "Svaka partija željela je da ima svoj organ, koji je bio potreban naročito pred izbore (izborne novine). Ali kako je kod nas štampa vrlo skupa, a partijski fondovi vrlo prazni, to se ovi listovi nijesu mogli održati dugo" (Vuksan, 1934:29).

Osim partijskih, štampani su i humoristički¹⁵, režimski, stručni, ilegalni listovi. Tako se npr. od humorističkih listova u Crmnici 1914. godine pojavio "Seljački odjek", potom i "Uznički glasnik" u kotorskom zatvoru 1921. godine. "Karampana" je izlazila u Kotoru od 1926. do 1941. godine, "Petagola" je izlazila 1927. godine, takođe u Kotoru. Postoje podaci da se u Beranama 1935. godine pojavio list pod nazivom "Alapača", a na Cetinju 1936. godine "Mali Radojica". Od tzv. režimskih listova na Cetinju su od 1930. godine do rata postojali: "Zetski glasnik", "Narodni list", "Sokolski vjesnik" i "Zidne novine". Pored ovih, izlazili su i stručni listovi: "Zemljoradnik", "Trgovački list", "Trgovačka riječ" i "Poljoprivrednik" (Simonović, 1996:14).

¹² Vidi više na: <http://vbcg.vbcg.me/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=1413332894145360&rec=1&id=5>

Boka: glasnik za opće interese bokelja, odgovorni urednik Rudolf Sardelić. Izlazio svakog četvrtka. Posjećeno 1.12.2013. godine.

¹³ O "Brđaninu" Vuksan bilježi da je to "...bio čisto lični organ urednikov, koji je želio da skupi na jednom mjestu sve svoje članke, koje je štampao po raznim radikalnim novinama...Pošto je to sve bilo svršeno u ovom broju, suvišno je bilo izdavati drugi broj" (Vuksan, 1934:72).

¹⁴ Vidi više na <http://vbcg.vbcg.me/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=1413332894145360&rec=1&sid=1>, gdje stoji da je od "br:77/1924 Nezavisan politički nedjeljni list; od br:336/1929 Nedjeljni list za kulturu i socijalnu obnovu. Za uredništvo odgovorni urednici: od br:207/1926 Đorđe Kljakić; od br:32/1931 Stojan Cerović; od br:37/1935 Ilija Kavaja; od br:30/1938 B. Radojević; od br:13/1939 Vasilije Hadži Vuković; od br:44/1940 P. Vukićević.List je pripadao Srpskoj zemljoradničkoj stranci u Crnoj Gori. Greške u numeraciji godišta. Godina 1941. označena je kao 19. godišta, a u stvari je 20. Prestao da izlazi pred rat 1941." Posjećeno 1.12.2103. godine.

¹⁵ Dušan Vuksan smatra da su kod nas "...uopšte malo izdavani šaljivi listovi. Naš narod je za ovu 'književnu rabotu' i odviše ozbiljan i ako i danas još u njemu žive mnogobrojne šaljive pripovjetke, pjesme, doskočice i poskočice" (Vuksan, 1934:152).

Osim novina koje su zvanično objavljivane, postoje podaci da su određeni listovi ilegalno štampani i distribuirani. U zborniku koji priređuje Simonović zabilježeno je da su u periodu od 1931. do 1938. godine izlazili listovi Komunističke partije Jugoslavije: "Revolucionar" (pojavi se u Nikšiću 1931.), "Udar" (na Cetinju 1935.), "Putnik", "Crnica" i "Crveno selo" (selo Brčeli 1935-1938.). "U isto vrijeme komunisti u Beranama su pokretali tri ilegalna lista, od kojih su dva – što je posebno zanimljivo – pisani iza rešetaka zatvora sreskog načelstva u Beranama - "Glas zatvorenika" i "Plamen iza rešetki" (Simonović, 1996:15).

Ni početak Drugog svjetskog rata nije prekinuo tradiciju štampanja novina, naprotiv, zabilježeno je da su postojali listovi NOB-a među kojima su i: "Narodna borba", "Sloboda", tzv. "Saopštenje glavnog štaba narodnooslobodilačkih odreda za Crnu Goru i Boku", "Omladinski pokret", "Naša žena", "Riječ slobode" i "Pobjeda" (*Isto*: 16/17).

Jedini list koji se u tom vremenu pojavio i još uvijek izlazi, bio je "Pobjeda" čiji je prvi broj izašao 24. oktobra 1944. godine u Nikšiću na četiri strane, kao organ Narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore. "Idejni začetnik takvog glasila bila je "Riječ Slobode", nastala u Kolašinu, tada sjedištu Antifašističke Skupštine i rukovodstva političkih organizacija Crne Gore. Trebalo je odmah po prelasku tih rukovodstava u Nikšić organizovati redakciju (Špadijer, 1979:13).¹⁶ Blažo Jovanović je tada predložio sledeće: "Pošto je pobjeda na sve strane može se i naš list nazvati 'Pobjeda' (*Isto*:14). Prvi broj štampan je u 1000. primjeraka. Gotovo čitav tiraž upućen je na front. Za građane Nikšića ostavljeno je samo nekoliko primjeraka, koji su izlijepljeni po oglasnim tablama, oko kojih se okupljao narod da bi čitao (*Isto*:19).

Špadijer navodi da su u Nikšiću izašla svega četiri broja jer je odlučeno da sva rukovodstva pređu na Cetinje koje je oslobođeno u novembru, pri čemu je do kraja 1944. godine izašlo ukupno osam brojeva (*Isto*:21).

Po završetku Drugog svjetskog rata i uspostavljanjem državnog aparata dolazi i do definisanja situacije u medijima, kako u Crnoj Gori tako i u ostalim državotvornim republikama. S obzirom da je "Pobjeda" nastavila da redovno izlazi ovaj period uzimamo kao završni dio prve faze razvoja medijskog sistema.

Međutim, osim štampe i novinske djelatnosti izuzetno važnu ulogu u razvoju medijskog sistema u Crnoj Gori imao je i nastanak radio-telegrafije. Naime, dok se krajem XIX i početkom XX vijeka u svijetu eksperimentisalo sa radio talasima i radio-telegrafijom, u Crnoj Gori je tek uspostavljan sistem informisanja putem novina. Ipak, nije prošlo mnogo vremena od prvih uspješnih prenosa signala bežičnim putem do izgradnje radio-telegrafske stanice u Crnoj Gori. Zapravo, Crna Gora je prva na Balkanu dobila radio-telegrafsku stanicu koja je počela sa radom 3. avgusta 1904. godine. "Stanica koja je dobila naziv 'Volujica', po brdu iznad Bara na kome je bila smještena bila je u vezi sa takvom stanicom u Bariju, nazvanom 'San Kataldo'. Svečanosti puštanja u rad radio-stanice prisustvovali su i knjaz Nikola i Guljelmo Markoni" (Rabrenović, 2011:8). Stanica je radila na talasnoj dužini od 500 metara sa dometom od 200 kilometara i bila je registrovana kod Savezne kancelarije za

¹⁶ Vidi i: Petar Bošković (ur.). Pobjeda 1944-1984, Podgorica, Pobjeda, 1984.

međunarodni telegrafski saobraćaj u Bernu. Ugovor je predviđao da u slučaju eventualnog rata stanica pripadne Crnoj Gori. Kako se navodi “Vijest o otvaranju prve radio-telegrafske stanice na Balkanu, zahvaljući dopisnicima sa Cetinja, stigla je do svjetskih centara” (Simonović, 1996:31). Već sutradan, engleski “Dejli Gardijan” objavio je vijest o puštanju u rad dvije stanice i to u Baru i Bariju. Stanice Volujica i San Kataldo radile su od 8 ujutro do 9 uveče po srednje evropskom vremenu.¹⁷

Međutim, već početkom Prvog svjetskog rata, austrougaraska krstarica “Zenta” teško je oštetila stanicu. Bilo je to deceniju nakon što je stanica počela sa radom. Ishod je bio takav da je stanica na Volujici demontirana, dok su saveznički brodovi potopili kod Petrovca krstaricu “Zentu”. Radio stanica postavljena je i u Podgorici 26. novembra 1914. godine. Bila je smještena uz korito rijeke Ribnice zbog zaštite od bombardovanja. Stanica je bila povezana sa Ajfelovom kulom, odnosno Sevastopoljem na Krimu. Postoje podaci da je osim pomenutih postojala još jedna stanica na ovim prostorima u to doba. Naime 1914. godine na Lovčenu je montirana radio-telegrafska stanica koja je signale upućivala sve do kraja 1916. godine. Nju je montirao odred francuske artiljerije koji se borio zajedno sa crnogorskom vojskom protiv Austro-Ugara (*Isto*:31/32).

Kako primjećuje Rabrenović “To su uglavnom bile radio-telegrafske stanice koje su služile za potrebe veze u toku rata. U to vrijeme ne može se govoriti o radiju kao mediju, ali to su bili začeci radija i radio-difuzije na našim prostorima” (2011:8). Naime, iako je Crna Gora imala radio-telegrafske stanice koje su ostvarivale značajnu ulogu prije i u toku Prvog svjetskog rata, prva radio stanica u današnjem smislu osnovana je tek pred kraj Drugog svjetskog rata. Osnivanjem stanice na Cetinju počinje razvoj radio difuzije u Crnoj Gori.

Radio Cetinje počeo je sa radom 27. novembra 1944. godine. Program je počinjao u 18 časova i 30 minuta himnom “Hej Sloveni” i trajao do 19,30. “Na talasnoj dužini od 218 metara, ili 1384 kiloherca, uz čujnost od 200 kilometara, poruke radio Cetinja stizale su do Skadra, Tirane, Boke i Sandžaka” (Simonović, 1996:33). U tadašnjoj “Pobjedi” se može pronaći da je čujnost ove stanice bila u radijusu od 100 do 150 kilometara. “Pobjeda” od 9. januara 1945. godine bilježi sledeće informacije o programu radio Cetinja: “...emisija vijesti svakog dana u 18,30, a određenih dana i posebne emisije – literarno veče, omladinska, za pionire, za vojsku, pozorišna, zabavno veče” (Špadijer, 1979:25).

Uspostavljanjem prve radio stanice na teritoriji oslobođene Crne Gore koja se pridružila onima koje su postojale u Beogradu i Zagrebu završava se prva faza razvoja njenog medijskog sistema.

¹⁷ Vidi: Budo Simonović. 125 godina novinarstva i 50 godina Udruženja novinara Crne Gore, Udruženje novinara Crne Gore, Republički sekretarijat za informacije, Pobjeda, Podgorica, 1996. Posebno poglavlje ove knjige “Od Volujice do Podgorice” posvećeno je razvoju radio telegrafije i radija, str. 29-35. O razvoju radio telegrafije vidi: Radio Titograd: 75 godina radio telegrafije: 35 godina radio difuzije. Pobjeda, Titograd, 1979. i 100 godina radio telegrafije u Crnoj Gori, 100 Years of Wireless Telegraphy in Montenegro, 100 Anni di Radio Telegrafia in Montenegro. Bar, Radio klub “Volujica”, Podgorica, Nprint, 2004.

Istorijat radija (i radio telegrafije) u Crnoj Gori prikazan je u knjizi Dragana M. Đurovića Od Volujice do Podgorice: prilozi za monografiju, Podgorica, Radio Crne Gore, Cetinje, IVPE, 2004.

Druga faza razvoja: od 1945. do 1990. godine

Druga faza, od 1945. do 1990. godine je period kada je, u smislu državnog uređenja, vladala puna afirmacija socijalističke Jugoslavije, a Crna Gora je bila jedna od šest republika koje su činile tadašnju državu. U ovom periodu kao i u drugim državama u regionu medijski sistem se i dalje razvija jer je to vrijeme nastanka televizije.

Ovu etapu u razvoju crnogorskog medijskog sistema karakteriše dominacija tri medija u nacionalnim okvirima. Posleratne godine vrijeme su dominacije "Pobjede" kao jedinog štampanog medija. Uporedo sa njenim razvojem, formirao se i razvijao radio Cetinje, potom radio Titograd. Sredinom šezdesetih godina prošlog vijeka nastaje i treći medij, a to je televizija Titograd, odnosno televizija Crne Gore.

Kada govorimo o "Pobjedi" podsjetićemo da je prvi broj nastao u Nikšiću, nakon čega je rad nastavljen na Cetinju kao administrativnom centru, da bi se konačno 1954. godine redakcija, zajedno sa republičkim rukovodstvom preselila u tadašnji Titograd.

Špadijer navodi da je "Pobjeda" u periodu od 1. januara 1948. godine do 27. marta 1952. godine izlazila svakog dana nakon čega je do 6. juna 1954. godine izlazila dva puta nedeljno. Narednih deset godina izlazila je kao nedeljnik, a od 1. januara 1964. do 1. januara 1975. godine ponovo je izlazila dva puta nedeljno. Upravo se od ovog dana "Pobjeda" štampa kao dnevni list. (Špadijer, 1979).

Sličan razvojni put kao novine imao je i radio. Naime, stanica koja je nastala na Cetinju kasnije je takođe prebačena u Titograd. "Početkom 1949. radio se seli u Titograd, pa se 30. aprila te godine svečano oglasio Radio Titograd. Program se emituje od 16,55 do 23 sata, a uvodi se i jutarnji program od 7,30. Kao i na Cetinju, Radio Titograd tih godina cijeli program emituje uživo".¹⁸

Radio Crne Gore rastao je i razvijao se u skladu sa ukupnim ekonomskim, političkim i kulturnim životom Crne Gore. Jedan broj emisija postoji od osnivanja radija, medijski se prilagođavajući duhu vremena i tehnološkom napretku. Naravno, mnogo je više emisija koje su nastale kao izraz novih potreba i spoznaja radija da u svakom trenutku bude na mjestu događaja.

Razvoj trećeg dominantnog medija vezuje se za 1956. godinu, kada je viđena prva televizijska slika u Crnoj Gori, na Lovćenu, a u pitanju je bio program italijanske televizije.

Na sajtu Radio-televizije Crne Gore stoji da se "kao zvaničan početak rada Televizije Crne Gore, tadašnje Televizije Titograd uzima ... 4. maj 1964. godine, kada je, u centralnom dnevniku Televizije Beograd, emitovana prva reportaža pripremljena u crnogorskoj redakciji, na čijem čelu je bio dr Radoslav Rotković. Već 1968. godine počinje redovna nedjeljna hronika 'Kroz Crnu Goru', koja 1971. prerasta u dnevnu emisiju 'Novosti dana' (Isto). Od tada je Televizija Titograd emitovala program iz sopstvenog studija u glavnom gradu Crne Gore, gradeći njenu osobenu televizijsku sliku, kroz različite forme novinarskog izraza. "Prvi televizijski dnevnik emitovan je

¹⁸ Istorija, dostupno na: <http://www.rtcg.me/rtcg/istorija.html>, posjećeno 1.6.2013. godine.

1975. godine. Emituju se i dječiji program - serije "Šalajko", "Jole, Jole", "Pješak u automobilu", "Suncokrili", "Veliki mali" čine bogatu zbirku stvaralaštva za djecu" (*Isto*).

Ovo je i vrijeme nastanka značajnih projekata koji su obilježili jednu epohu. "Uz jačanje programskog, kadrovskog i tehničkog potencijala, nastaju ... nove forme TV stvaralaštva i veliki projekti - drame "Jakov grli trnje", "MV", "Da kapo", "Viljuška", "To kad u'vati ne pušta", "Stare granice očevog imanja"... Tih godina Televizija Crne Gore snimila je dva filma: "Kotorski mornari" i "13. jul", kao i istoimenu seriju o ustanku naroda Crne Gore" (*Isto*).

Kraj druge faze razvoja medijskog sistema Crne Gore je u društvenom kontekstu obilježila tzv. Antibirokratska revolucija.¹⁹ Za vrijeme antibirokratske revolucije u Crnoj Gori je održano nekoliko mitinga solidarnosti, na kojima je tražena ostavka tadašnjeg rukovodstva. Nakon poslednjeg i najvećeg mitinga 10. januara 1989. godine, rukovodstvo je podnijelo ostavku i započela je nova era u političkom životu Crne Gore.

Treća faza razvoja: od 1990. do 2006. godine

U trećoj fazi razvoja crnogorskog medijskog sistema dogodile su se promjene u državnom uređenju, koje su kao jednu od konsekvenci imale i proliferaciju medija u Crnoj Gori. Naime, u pogledu državnog uređenja, u periodu od 1990. do 2006. godine, Crna Gora je bila jedna od članica Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, nakon čega je zajedno sa Srbijom činila Saveznu Republiku Jugoslaviju. Prije nego je postala samostalna država 2006. godine, bila je i članica Državne zajednice Srbije i Crne Gore. Dakle, politički život u Crnoj Gori od 1990. do 2006. obilježilo je rješavanje pitanja državnog statusa, kao i sukob partija koje su podržavale diametralno suprotno rješenje ovog pitanja. Promjene u politici imale su efekta i na medije. Do 1990. godine "Pobjeda" je bila jedini državni dnevni list, dok su Radio i Televizija Crne Gore takođe bili u državnom vlasništvu. Nakon tog perioda, dolazi do reformi u medijskom zakonodavstvu, što dovodi do povećanja broja elektronskih i štampanih medija.

U ovim, turbulentnim vremenima, ni mediji nijesu mogli da izbjegnu proces tranzicije. Kao i drugi podsistemi u okviru crnogorskog društva, tako i medijski u ovom periodu ima određene karakteristike koje se mogu izdvojiti. Neke od tih karakteristika koje uočavamo su: promjene u medijskom zakonodavstvu, koje se odnose na donošenje Zakona o informisanju (1993. godine), zatim donošenje seta medijskih zakona 2002. godine; uprkos pozitivnim promjenama koje su nastale nakon usvajanja ovih zakona ipak se mogu evidentirati uticaji političkih/državnih struktura na medije; transformacija nekadašnje državne radio televizije u javni servis odvija se sporo i otežano. I dalje se govori o smanjenju broja zaposlenih, dok

¹⁹ Antibirokratskom se revolucijom označavaju događaji od osme sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije 1987. godine, do početka 1989. godine kada su u tadašnjoj državi SFR Jugoslaviji nastupile promjene u smislu ograničenja autonomije srpskih pokrajina Vojvodine i Kosova, a u Crnoj Gori konkretno do promjene struktura na vlasti.

zbog finansijskih i kadrovskih problema, ni programski sadržaji nijesu onakvog kvaliteta koji se može očekivati od javnog servisa; akteri na medijskom tržištu nijesu ravnopravni, samim tim što su komercijalni mediji opredijeljeni konkretno za programe koji donose profit.

Sfera medija je u procesu transformacije, a posebno javni servisi u zemljama u tranziciji nailaze na mnogo veće teškoće nego javni servisi u drugim zemljama. U trenutku nastajanja od njih se zahtjeva da budu primjeri kako mediji treba da funkcionišu profesionalno, na bazi demokratskih principa, bez upliva politike. Kako smo već istakli medijski sistem Crne Gore, kao i ostale segmente crnogorskog društva karakteriše period tranzicije. Upravo u ovakvim tranzicionim društvima javni servisi često nailaze na niz prepreka među kojima su i uplitanje političara u funkcionisanje medija. Tako se i Crna Gora, kao i mnoge druge države u tranziciji, suočava se sa različitim teškoćama prilikom transformacije medija iz državnog u javno vlasništvo. U ovom procesu važna stavka bi bila da javni servisi proizvode kvalitetne programske sadržaje koji će biti pristupačni građanima. U takvim nastojanjima svakako se mogu iskoristiti i nove mogućnosti koje danas pružaju tehnološke i tehničke inovacije. Svjetski trendovi novih tehnologija omogućili su pokretanje novih medijskih servisa u Crnoj Gori. Razvoj tehnologije je uzrokovao pojavu konvergencije, to jest približavanja telekomunikacija, kablovskih, satelitskih, mobilnih operatera sa tradicionalnim radio-difuznim servisima.

U ovoj fazi razvoja medijskog sistema Crne Gore izlazili su (pored "Pobjede", "Vijesti" i "Dana" koji i danas izlaze) i dnevni listovi "Glas Crnogorca", "Republika" i "Publika", nedeljnici, mjesečnici, dok je program emitovano na desetine radio i TV stanica u privatnom vlasništvu.

Četvrta faza razvoja: od 2006. godine do danas

Četvrta faza, od 2006. godine do danas, obilježava novije stranice crnogorske istorije, jer je od 2006. godine Crna Gora samostalna država. Ova činjenica nosi određene pozitivne i negativne strane po medijski sistem. Prije svega kao pozitivne strane se mogu navesti nezavisnost i samostalnost medijskog sistema u odnosu na dominantniji sistem koji je imala susjedna Srbija. Osim toga stvorena je nova atmosfera za razvoj medijskog sistema, za razvoj medija pojedinačno i kreiranje društvenog konteksta u kome će mediji djelovati. Međutim, novo državno uređenje je vodilo i novom ustrojstvu medijskog sistema što je prouzrokovalo i određene negativne posledice. Prije svega bile su neophodne promjene u medijskoj regulativi, zatim i u vlasništvu nad medijima, ali i u programskoj orijentaciji medija. Osim toga smanjeno je polje djelovanja medija iz Crne Gore, dok je uticaj medija iz susjednih država ostao isti ili je čak i povećan u zavisnosti od potreba određene države.

Posljednju fazu u razvoju crnogorskog medijskog sistema karakterišu konvergencija medija, pojava medijskih konglomerata i redefinisana profesije novinara i novinarstva uopšte.

Ministarstvo kulture Crne Gore vodi evidenciju štampanih medija u koju ih je upisano oko 700 bez obzira na vrstu i periodiku izlaženja. U praksi je veliki broj njih prestao sa radom zbog čega redovno ili povremeno izlazi svega oko 300 štampanih medija čiji su osnivači najčešće NVO i privredna društva, a u pojedinim slučajevima i fizička lica. U ovoj evidenciji dominiraju periodična izdanja, pri čemu je evidentiran veliki broj stručnih časopisa koji se izdaju polugodišnje ili godišnje, dok su u manjoj mjeri zastupljene i mjesečne i nedeljne novine. Od nedeljnika informativno političkog karaktera redovno izlazi Monitor. U evidenciju su kao dnevni listovi upisani Pobjeda, Vijesti, Dan, Dnevne novine, Blic Crna Gora i Informer.

Iz podataka na koje nas upućuje evidencija Ministarstva kulture primjetno je da je sjedište većine medija u Podgorici, dok su pojedini listovi smješteni u drugim gradovima Crne Gore. Primjećujemo da u posljednje vrijeme, iako se većina štampa na crnogorskom jeziku, postoji i jedan broj novina koje se registruju na ruskom jeziku. Najdužu tradiciju medija na manjinskim jezicima ima list "Koha javore" koji redovno izlazi na albanskom.

Distribucija štampe u Crnoj Gori obavlja se preko distributerskih kuća iz Podgorice. Na tržištu štampe ne važe jedinstvena, opšta pravila za distribuciju, već distributeri i izdavači štampe pojedinačno, ugovorom, regulišu međusobna prava i obaveze. S obzirom da pravna lica koja se bave distribucijom štampe nemaju zakonsku obavezu da Ministarstvu kulture i medija podnose izvještaje o poslovanju, nema mogućnosti pravog uvida u stanje na ovom tržištu.

Od elektronskih medija trenutno u Crnoj Gori – izuzev nacionalnog javnog radio i TV emitera Radija i Televizije Crne Gore, postoji i 14 lokalnih javnih radio emitera i 3 lokalna javna TV emitera. Broj komercijalnih radio emitera je 37, dok je komercijalnih TV stanica 18²⁰.

U Crnoj Gori je u ovom periodu najvidljiviji razvoj onlajn medija, bilo da su to onlajn verzije štampanih izdanja, radio i TV stanica ili isključivo mediji koji postoje samo na Internetu. I u slučaju Crne Gore se pokazala ispravna Mekluanova teza da: "Jedno novo opštilo nikada nije dodatak nekom starom, niti pak ostavlja staro opštilo na miru. Ono nikada ne prestaje da tlači stara opštila, sve dok za njih ne pronađe nove oblike i položaje" (Makluan, 1971:224). Mekluanova tvrdnja na primjeru Crne Gore podrazumjeva kontinuiranu konvergenciju klasičnih medija sa novim medijima i tehnologijama.

Zaključak

U ovom radu se potvrdila pretpostavka da su socio-istorijski i tehničko-tehnološki (pred)uslovi uticali na nastanak i razvoj crnogorskog medijskog sistema. Istorijska figura koja je imala ključnu ulogu u tom procesu je knjaz, potom i kralj Nikola. Pored svih tehničkih uslova i određene društveno-političke okolnosti doprinijele su stvaranju veza među elementima medijskog sistema.

²⁰ Emiteri i operatori, podaci o broju emitera u Crnoj Gori dostupni su na sajtu: http://www.arcdg.org/index.php?option=com_sobi2&Itemid=84, posjećeno 1.9.2014.

Istorijskom metodom je prikazan razvoj štampanih medija, kao i nastanak (radio-telegrafije) radija i televizije. Fokus rada bio je na procesu razvoja štampe. Iako je Crna Gora imala štampariju još u XV vijeku, tek su se krajem XIX vijeka stvorili uslovi za nastanak medijskog sistema - građani Crne Gore na sopstvenoj teritoriji pokrenuli su štampani medij na svom jeziku, u (tadašnjoj) knjaževini je postojala sopstvena tehnička infrastruktura koja je bila neophodna za štampanje i redovno izlaženje lista. Na osnovu ključnih istorijskih događaja značajnih za Crnu Goru prikazan je i razvoj medijskog sistema po fazama - od 1871. do 1945. godine; od 1945. do 1990. godine; od 1990. do 2006. godine i od 2006. do danas.

Od nastanka prvih novina pa sve do danas Crna Gora nije zaostajala u stvaranju medija. Klasični mediji u svim prikazanim periodima nijesu bili samo svjedoci, već i akteri u brojnim važnim istorijskim događajima.

Ilustracije radi - u djelu *125 godina novinarstva i 50 godina Udruženja novinara Crne Gore* zabilježeno je da "...bogata tradicija novina i novinarstva nije prekinuta čak ni u mučnim godinama drugog svjetskog rata i narodnooslobodilačke borbe. Naprotiv, već od prvog dana se javljaju bilteni, saopštenja, glasnici, vijesti, radio-vijesti..." (Simonović, 1996:16).

I ne samo u turbulentnim vremenima, već i u svakodnevnim aktivnostima mediji imaju neizostavnu ulogu u procesu informisanja javnosti. Procesom pluralizacije medija tokom '90-tih godina XX vijeka, otpočela je nova era u razvoju medijskog sistema Crne Gore.

Literatura

- Batrićević, Đ. (2002). *Crnojevići i Crna Gora*. Podgorica: Pobjeda.
- Blumler, J., Gurevitch, M. (1995). *The Crisis of Public Communication*, London, New York: Routledge.
- Hallin, D.C., Mancini, P. (2004). *Comparing media systems – Three Models of Media and Politics*, New York: Cambridge University Press.
- Hardy, J. (2008). *Western Media Systems*. London: Routledge.
- Kunzik, M., Zipfel, A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
- Makluan, M. (1971). *Poznavanje opština - čovekovih produžetaka*, Beograd: Prosveta.
- Mancini, P. (2013). "Od medijskih efekata do teorije sustava: put komparativnog istraživanja u političkoj komunikaciji" u *Politička misao*, god. 50, br. 2, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Mek Kvejl, D. (2007). "Uloga medija u društvu" u *CM*, god. 2, br. 3, Novi Sad, Beograd: Protocol, Fakultet političkih nauka.
- Miljanić, P. M. (2001). *Novinarske poduke i douke: vodič kroz novinarstvo*. Podgorica, Beograd: Radio Crne Gore, Inpropex.
- Nemirovski, Lj. E. (1996). *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492-1496)*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević".

- Pavićević, B. (2004). *Istorija Crne Gore. Knj. 4, Sazdanje crnogorske nacionalne države*. Podgorica: Pobjeda, Istorijski institut Crne Gore.
- Peruško, Z. (2011). *Uvod u medije*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Peruško, Z. ... et al. (2011b). *Hrvatski medijski sustav prema UNESCO-ovim indikatorima medijskog razvoja*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Peruško, Z. (2013). "Komparativna analiza postsocijalističkih medijskih sustava" u *Politička misao*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Rabrenović, D. (2011). *Radio kao sredstvo političke propagande*: magistarski rad, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu.
- Radojković, M., Stojković, B. (2004). *Informaciono komunikacioni sistemi*, Beograd: Clio.
- Radonjić, R. (2006). *Politička misao u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- Rastoder, Š. ... et.al. (2006). *Istorijski leksikon Crne Gore, knj. 4*. Podgorica: Daily pres.
- Rotković, R. (2005). *Kratka ilustrovanja istorija crnogorskoga naroda*. Podgorica: Crnogorska izdanja.
- Simonović, B. (1996). *125 godina novinarstva i 50 godina Udruženja novinara Crne Gore*. Podgorica: Udruženje novinara Crne Gore, Republički sekretarijat za informacije, Pobjeda.
- Šekularac, B. (1999). *500 godina Obodske Štamarije: spomenica*. Cetinje: Štamarija Obod.
- Špadijer, M. (ur.). (1979). *Pobjeda 1944-1979*, Podgorica: NIO Pobjeda.
- Veljanovski, R. (2009). *Medijski sistem Srbije*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Veljanovski, R. (2009). "Mediji i država u tranziciji" u *Godišnjak 2009*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Vuksan, D. (1934). *Pregled štampe u Crnoj Gori: 1834-1934*. Cetinje: Banovinska štamparija, Obod.

Internet izvori

- Aslama, M. *Participation as position and practice: Rethinking media diversity and policy in the Web 2.0 era*, dostupno na: <http://www.fordham.edu/images/undergraduate/communications/participation%20as%20position%20and%20practice.pdf>, posjećeno 8.7.2011. godine.
- *Emiteri i operatori*, dostupno na: http://www.ardcg.org/index.php?option=com_sobi2&Itemid=84, posjećeno 1.9.2014. godine.
- *Istorija*, dostupno na: <http://www.rtcg.me/rtcg/istorija.html>, posjećeno 1.6.2013.godine.
- *Štamarija "Obod" od "Oktoiha" do današnjih dana*, dostupno na: <http://www.stamparijaobod.com/istorija.htm>, posjećeno 1.9.2012. godine.